П. Шародо, д-р лингв. наук, заслуж. проф.
Университет Париж XIII, CNRS-LCP (Франция)

Языковая идентичность, культурная идентичность: парадоксальное взаимоотношение

Данная работа посвящена междисциплинарному исследованию понятий языковой и культурной идентичности с точки зрения гуманитарных и социальных наук. В работе проанализировано механизм формирования идентичности, роль личности и социальной группы в этом процессе, а также предложено классификацию систем коллективных воображений, необходимых для идентификации социальной группы.

Ключевые слова: *языковая идентичность, культурная идентичность, коллективное воображаемое, социальная группа.*

УДК 81'42

П. Шародо, д-р лінгв. наук, засл. проф.
Університет Париж XIII, CNRS-LCP (Франція)
Переклад виконала
Т. В. Угрин, д-р Університету Монпельє III, канд. філол. наук,
асистент Київського національного університету
імені Тараса Шевченка (Україна)

МОВНА ІДЕНТИЧНІСТЬ, КУЛЬТУРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ПАРАДОКСАЛЬНЕ ВЗАЄМОВІДНОШЕННЯ

Вступ

Роздуми на тему соціальної та культурної ідентичності є особливо актуальними в контексті криз, характерних для наших так званих сучасних суспільств: криза ідентичності, культурна криза, криза поколінь, криза освітня, громадянська, громадська тощо. Принаймні, про неї говорять у ЗМІ, у популярних виданнях, дружніх розмовах, можна навіть сказати, що вона присутня в житті кожного з нас. Тому доречним є глибинний аналіз проблеми з використанням методології гуманітарних та соціальних наук.

Звісно, існують різноманітні підходи до проблеми ідентичності: соціологічний, антропологічний, психологічний, історичний тощо. Кожен з них вартий уваги, окреслюючи характерний для нього, тобто відповідний його теоретичним засадам та методології, пред-

мет дослідження. Серед гуманітарних наук важливе місце займають лінгвістичні науки, і дискурсивний аналіз зокрема, оскільки мовлення знаходиться в центрі індивідуального та колективного становлення суб'єкта у трьох сферах суспільної діяльності:

- сфера *соціалізації* індивідуума, оскільки саме через мовлення встановлюється співвідношення між собою та іншим, тобто вибудовуються соціальні зв'язки;
- сфера *мислення*, оскільки через мовлення і завдяки йому відбувається процес концептуалізації, тобто виокремлення світу з його емпіричної реальності та надання йому значення;
- сфера *цінностей*, оскільки для існування вони мають бути висловлені, а мовленнєві акти, які є носіями цінностей, надають сенсу нашим діям.

Мовленнєва діяльність є свого роду запорукою свободи індивідуума, тому що вона надає можливість дослідження й аналізу іншого та себе самого і можливість контролю власних почуттів. Тому не існує нічого складнішого за ідентичність, яка є результатом поєднання декількох складових, не кажучи вже про складність цієї тематики для громадського чи політичного діяча: чи можна вести мову про ідентичність, не будучи звинуваченим у комунітаризмі чи анти-комунітаризмі?

Саме це я і спробую зробити з максимальною об'єктивністю, усвідомлюючи той факт, що дане питання є складним (більше, ніж будь-коли), в той самий час злободенним (з політичної точки зору) й іноді зневірливим (у соціальному плані).

Про деякі проблеми, що передують питанню ідентичності

Коли ми аналізуємо проблему ідентичності, перед нами постає низка питань: хто її визначає? Чи є вона індивідуальною чи колективною? Що є її джерелом? Природа чи культура?

Хто визначає чию-небудь ідентичність? Погляд іншого на мене, іншого, який так чи інакше оцінює мене? Мій власний погляд на себе, так ніби я стою перед дзеркалом чи коли, як то іноді буває, я зізнаюсь про те, ким себе вважаю? Чи це мій погляд на іншого, коли його оцінюю саме я? В будь-якому разі, проблема ідентичності постає, коли йдеться про мене, що змушує мене задатися питанням "хто я?": той, ким сам себе вважаю, чи той, ким мене вважає інший?

Я той, хто дивиться сам на себе, чи той, хто постає у погляді іншого? Але, коли я дивлюсь на себе сам, чи можу я себе розгледіти без стороннього погляду, що постає між мною і мною? Хіба ж не інший відсилає мене до мене самого?

Ідентичність індивідуальна чи колективна? На це питання важко відповісти, адже кожен індивідуум живе в суспільстві і тому є істотою соціальною. Але до якої групи належить цей індивідуум? До уявної, ідеальної групи, що служить *еталоном*, до якої він вважає (прагне) належати, чи до реальної групи *приналежності*? І чи належимо ми до однієї групи чи до кількох, беручи до уваги наш вік, стать, професію, соціальний прошарок тощо? Дійсно, нам складно уявляти себе членами спільноти. Нам завжди хочеться думати, що "я – це я, ти – це ти, а він – це він". Ми завжди сприймаємо себе як окрему істоту, що відрізняється від інших, не хоче злитися з групою, міркувати, як інші члени групи, зникнути в потоці колективної думки. До речі, можливо, саме тому, що ми не переконані у власній унікальності, ми у весь голос відстоюємо її: "Я не такий(а), як всі". Це свого роду вимога "мати право бути собою".

Однак, кожна наша дія, кожна висловлена думка мають на собі відбиток нашої приналежності до спільноти. Ми живемо в групі, починаючи з сім'ї, збираючись з друзями, встановлюючи ієрархічні відносини у професійному середовищі або висловлюючи свою громадянську позицію (шляхом голосування чи активними громадськими діями). Адже для того, щоб жити в суспільстві, індивідуум змушений встановлювати з іншими членами спільноти норми соціальної поведінки і слідувати цим нормам, інакше панувала б безконтрольна анархія. Незалежно від рівня його розвитку, ми живемо в суспільстві, тобто у зв'язку з іншими.

Тому знову постає питання: *ким* я є в групі чи, точніше, *чим* я є, переходячи від стану суб'єкта до стану об'єкта. Якщо я є тим, хоча б частково, чим є група, якою є вона? Чи визначається вона сама по собі, чи тим, що їй приписують, чи в протиставленні відносно до інших груп? Наприклад, будучи французом, чи є я *картезіанцем, галом, зверхнім*, як то мені приписують інші, чи мені варто відкинути всі стереотипи?

Проте, як би ми не хотіли сприйматись як залежні від групи індивідууми, саме погляд інших позначає, визначає, категоризує нас: наші одяг, макіяж, зачіска, мова, хода, навіть те, що невіддільне від нас, як-от стать чи вік, – все це свідчить про нашу приналежність до категорії індивідуумів, все це дозволяє іншим віднести нас до тієї чи іншої категорії.

До цього ж додається інша важка для сприйняття особливість: ідентичність групи не є сукупністю ідентичностей індивідуумів, а думка групи не є сумою індивідуальних думок. Наші судження про оточуючий світ та думки, які ми вважаємо особистими, розчиняються в думках групи і узагальнюються. І чим чисельніша група, тим ці уявлення є загальнішими і абстрактнішими: думка групи – це *найменший спільний знаменник* думок кожного, що нівелює особливості кожного. У колективній ідентичності, *один* плюс *один* не дорівнює *двом*, а новому *одному*, який включає обидві одиниці.

Саме тому нам так часто складно впізнати себе у судженнях інших. Ми не знаємо точно, якою є частка нашої особистості, нашої приналежності до групи та впливу погляду інших на нас. Ми пов'язані з соціальною ситуацією, в якій ми діємо та мислимо, постійно запитуючи себе "Ким ми є?" або "Чим ми є?". Тому ідентичність – це складне явище, явище, що стосується не лише себе самого, а й інших, а точніше це *процес самовизначення через призму погляду інших.*

Що є джерелом культурної ідентичності? Чи передається вона у спадок? Чи нав'язується? Чи має першоджерело? З цього приводу існує думка, що культурна ідентичність існує з давніхдавен і що потрібно її віднайти: це свого роду "втрачений рай", який треба знову завоювати. Ця ідея набуває особливого значення в наш час і, можливо, є ознакою сучасності. З віддаленням війни на горизонті часу і простору, із зникненням причин для соціальної боротьби раптово зникли й традиційні орієнтири, а соціальні зв'язки послабилися. Коли групова ідентичність більше не може вибудовуватись на спільності дій чи на перспективі "спільного буття" на противагу "іншому-ворогу", у пам'яті зринає минуле, першоджерело, до якого звертаються з ностальгією

і яке прагнуть повернути. У цей час відбувається рух повернення до свого коріння як з боку окремих індивідуумів, так і з боку соціальних груп, з більш чи менш окресленим (з більш чи менш войовничим) бажанням віднайти цей втрачений рай. Першоджерелом може слугувати територія (як на Корсиці), мова (як в Каталонії, Країні Басків); відновлення старовинних традицій (племінний лад в Африці чи Індії), змішаний етнос, чистоту якого треба поновити (як у Сербії, Країні Басків); або перегляд релігійних цінностей (інтегризм).

Це свого роду *пошук себе* в ім'я пошуку *автентичності*: віднайти свою ідентичність означає віднайти автентичність свого я. Рух назад чи очищення?

Ідентичність обумовлена природою чи культурою? Саме у XVIII столітті виникає думка про те, що культура є чимось на кшталт "сутності", даної народам, сутності, яка виражається у творах мистецтва; звідси думка про те, що кожен народ характеризується своїм *духом*. У Франції він раціональніший (це доба Просвітництва та тріумф розуму над невіглаством), у Німеччині – ірраціональніший (це століття антинаукової філософії та тріумф романтизму).

У XIX столітті ця ідея набуває нової сили, зміщуючи концепт культури з площини знань та натхнення від творів мистецтва у площину поведінки людей, що живуть у соціумі: у 1871 році Тайлор говорить про "сукупність звичок, набутих людиною в суспільстві". Тим не менше, приймаючи той факт, що існує кілька соціумів, а отже й кілька культур, треба відмітити, що кожна соціальна група віддзеркалює *свою власну культуру*, яку вона успадкувала, проти якої вона безсильна (доля), яка її визначає і до якої вона відноситься за своєю *суттю*. Це період розмежування територій, уніфікації спільнот всередині них, одним словом створення країн – націй. Війни наступного століття відбуватимуться саме в ім'я такого бачення ідентичності як *національної сутності*.

Цікаво, що саме в цей період визнається, що ця ідентичність може позбутися своєї первинної чистоти. Оскільки зважаючи на масові міграційні рухи, які спричинюють переселення та змішування народів, неможливо не відмітити, що деякі з них втрачають свою корінну культуру та частково переймають нову. Від-

бувається процес акультурації, який пояснює той факт, що у відповідь індивіди прагнуть віднайти свою корінну культуру.

Враховуючи це останнє зауваження, у XX столітті вважатиметься, як то пояснюють Еміль Дюркгайм та Марсель Мосс, що культура не передує індивідуумам, а що саме вони, живучи в групах, створюють "соціальне вкорінення". Завдяки обмінам та намагаючись врегулювати відношення сили, що встановлюються в групі[17], індивідууми набувають характерних лише для них рис, але водночас створюють численні підгрупи всередині групи, що відповідає тому, що Клод Леві-Строс називає "культурні варіанти".

Звідси витікає, що культурна ідентичність є водночас стабільною та нестійкою. Вона може змінюватись у часі, проте в той самий час можна виокремити великі цивілізаційні та історичні ареали: йдеться про те, що антропологи називають "континуум"-гіпотезою. Хіба ми не говоримо про те, що XVI століття було італо-іспанським, XVII і XVIII – французькими, XIX – англо-німецьким, а XX – американським? Але що ж це означає? Чи це і є та сама сутність?

"Есенціалізм" та "пошук свого коріння", про які ми щойно вели мову, – це два хибні уявлення.

Думка, згідно якої окремий індивід чи група людей створюють своє буття на постійній основі, на стабільному культурному субстраті, що залишається незмінним від початку, на "сутності", немає під собою підґрунтя. Однак, якщо й існує колективна ідентичність, вона може базуватись лише на поділі, а звідси й створенні, колективної думки, але на поділі нестійкому, з розмитими межами, на поділі, на який впливають численні фактори. Помилково думати, що наша ідентичність спирається на єдине, гомогенне утворення, сутність, яка б слугувала субстратом нашого буття: "Не існує "природної" ідентичності, яка була б нав'язана нам в силу обставин. Існують лише стратегії ідентичності, раціонально впроваджені окремими учасниками подій. Ми не приречені залишатись полоненими навіяних нам думок" [Байар, 1996]. На жаль, ця ілюзія – ця навіяна думка – не дозволяє досягнути різноманіт-

[17] Див : Чиказька школа символічного інтеракціонізму.

ності ідентичності людських істот та спільнот і, на жаль, це ілюзія, яка слугує виправданням свавіллю.

Що ж до "пошуків себе" – це ще одна хибна думка, не менш небезпечна за попередню. Що таке *автентичність* індивідуума чи групи? Повернення до ембріонального стану для індивідуума і походження виду для групи? Чи не залишається пошук першоджерела лише уявленням?

Ми відкинемо ці два поняття та ствердимо, що "бути собою" – це, в першу чергу, сприймати свою відмінність від іншого, і якщо існує пошук себе як суб'єкта – це, в першу чергу, прагнення відрізнятись від іншого. Так само, приналежність до однієї групи – це, в першу чергу, неприналежність до іншої, а пошук групи як колективного утворення – це також пошук "не-іншого". Ідентичність постійно формується на тлі історичних подій.

Механізм формування ідентичності

Варто розглянути психологічні та соціальні механізми, що передують формуванню ідентичності. Для цього ми спиратимемось на дослідження поняття "суб'єкту" в царині сучасної філософії (зокрема, феноменології) та на досягнення соціальної психології: для того, аби відбулося усвідомлення ідентичності, необхідним є сприйняття *відмінності* та створення певного *відношення* до іншого.

Сприйняття відмінності

Усвідомлення власного існування неможливе без сприйняття існування іншого, відмінного від свого я. Доказом власної ідентичності, в першу чергу, виступає сприйняття відмінності іншого. Діє принцип *відмінності*.

Саме відмінність іншого змушує мене подивитись на себе, порівнюючи себе з ним, намагаючись знайти схоже й відмінне; інакше, яким чином виокремити характерні для мене риси? "Він відрізняється від мене, отже і я відрізняюсь від нього, отже я існую". Варто трохи відкоригувати Декарта та приписати йому таке: "Я думаю *інакше*, а отже я існую". Лише в процесі сприйняття відмінності іншого відбувається усвідомлення власної ідентичності.

Усвідомивши власну ідентичність, суб'єкт починає рухатись у подвійному напрямі: *стремління* та *відкидання* іншого.

Рух "стремління"

Оскільки потрібно розгадати загадку. Її можна було б назвати загадкою перса, що міркує про Монтеск'є: "як можна відрізнятись від мене?". Збагнути, що існує відмінне від мене – це збагнути, що я неповний, незавершений, незакінчений. А хто здатен без хвилювання сприйняти цю неповноту, незавершеність, незакінченість? Це породжує глибинну силу, що підштовхує нас до розуміння іншого; не в духовному значенні, прийняття іншого, а в етимологічному значенні *заволодіння* іншим, владарювання над ним, яке може дійти до поглинання, до хижацтва, як кажуть в етології. Ми не можемо уникнути цього захоплення іншим, цього бажання іншого себе. Рух оволодіння іншим, який, врешті-решт, породжує *розподіл*, здатність розділити щось спільне, аби вирішити проблему відмінності.

Рух "відкидання"

Оскільки ця відмінність становить *загрозу* для суб'єкта. Чи означає вона, що інший кращий за мене? досконаліший? має більше причин для існування порівняно зі мною? Саме тому сприйняття відмінності, як правило, супроводжується негативним судженням. Йдеться про виживання суб'єкта. Все відбувається так, ніби прийняття думки про те, що відмінні від моїх цінності, норми, звички можуть бути кращими чи то просто можуть бути, було б нестерпним.

Коли таке судження закріплюється і поширюється, воно перетворюється на те, що ми традиційно називаємо *стереотипом*, кліше, упередженням. Не варто зневажати стереотипами. Вони необхідні. В першу чергу, вони являють собою захист, захисну зброю проти загрози, яку становить інший у своїй відмінності, і, до того ж, вони корисні для вивчення колективних уявлюваних соціальних груп. Звісно, ці негативні судження мають згубні наслідки: дійсно, даючи іншому негативну оцінку, ми захищаємо власну ідентичність, але ми викривляємо ідентичність іншого, і тим самим власну, та переконуємо себе, що маємо рацію.

При стереотипному судженні відбувається те саме, що й при процесі *заломлення/відбиття* сонячного променю на поверхні рідини: моє судження про іншого каже щось про іншого, але

викривлює його (заломлення), й одночасно говорить щось про мене (відбиття).

Саме так, при контакті з іноземцем, ми вважатимемо його надто раціональним, холодним чи агресивним, залишаючись впевненими в тому, що ми чуйні, доброзичливі, гостинні та шанобливі до іншого. Або, навпаки, ми вважатимемо іншого безладним, ненадійним екстравертом, залишаючись впевненими в тому, що ми раціональні, прямолінійні, щирі, надійні, володіємо собою. Тому, чим впевненіші ми в тому, що наші норми поведінки та цінності єдино можливі, тим схильніші ми до негативного судження щодо інших.

Як видно, наша ідентичність формується на парадоксі. Нам потрібен інший, інший у своїй відмінності, аби усвідомити власне існування, проте водночас ми його остерігаємось, відчуваємо потребу або відкинути його, або перетворити його на собі подібного, щоб зникла відмінність: якщо ми його відкидаємо, зникає можливість сприймати себе відмінним; якщо ми перетворюємо його на собі подібного, зникають наші особливості.

Тому бути собою нелегко, адже буття собою супроводжується існуванням та завоюванням іншого. "*Я* – інший", казав Рембо. Варто додати уточнення: "*Я* – інший *схожий* та *відмінний* я самий". Ідентичність формується, як вже було сказано, на *принципі відмінності*, який встановлює зв'язок, у ледь помітному процесі стремління та відкидання, між *однаковим* та *іншим*, які діалектично самоідентифікуються.

Вплив процесу формування ідентичності на групу

Вплив такого подвійного руху на формування ідентичності групи відбувається в чотирьох напрямах:

➢ *Зосередженість групи на собі.* Група людей, відчуваючи загрозу власній ідентичності через присутність іншої групи, яка намагається домінувати над нею, може у відповідь відстоювати власні цінності та зосередитись на собі. Саме так народжуються регіональні автономії, комунітаризми, партії та інші громадські угрупування. Такий рух відповідає тому, що діалектологи називають "*силою місцевого патріотизму"*, коли йдеться про пояснення процесу становлення мов.

➢ *Відкритість групи до інших.* Група відкрита до зовнішнього впливу, рухається до інших та сприймає інших, асимілює чи приймає їх. Такий рух відповідає тому, що діалектологи називають "*силою спільного права",* коли йдеться про пояснення процесу змішування мов.

➢ *Домінування однієї групи над іншою.* Група, яка відчуває свою перевагу, намагатиметься або *включити* іншу групу до свого складу, об'єднати її зі своєю, поглинути її; саме це відбувається під час колонізаційних процесів, міграційних рухів до приймаючих країн й інколи супроводжується нав'язуванням мови; або *знищити* іншу групу, в більш чи менш радикальний спосіб, особливо якщо вона вже знаходиться на його території; саме так відбуваються погроми та інші геноциди.

➢ *Неоднорідність групи.* Беручи до уваги контакти між двома групами, тісні зв'язки, їхнє співіснування, відбувається процес *змішування* притаманних кожній з них рис шляхом схрещень різного роду (подружні зв'язки, об'єднання, третє покоління мігрантів). Але для того, аби група не роз'єдналась, необхідно, щоб на фоні цих схрещень вона могла відсилатись до спільної ідеї-цінності, яка створює зв'язок ідентичності. Прикладом можуть послужити ідеї "соціального успіху" в змішаному американському суспільстві, "Республіки" для іммігрантів у Франції, "релігійної віри" для єврейської діаспори.

Таким чином, залежно від обраної моделі, відбувається диференціація західних культур, як це показує в різних куточках світу історичний процес і сьогодення.

У черговий раз ми відмічаємо, що формування ідентичності суб'єкта відбувається в протиріччі між бажанням бути єдиним, унікальним, особливим та бажанням належати до спільноти. Але чи можна говорити про буття, відкидаючи власну унікальність і чи можна говорити про буття наодинці, без приналежності до групи? Це протиріччя ніколи не зможе бути подоланим.

Соціокультурне уявлюване

Зустріч себе з іншим відбувається у вчинках індивідуумів у суспільстві, але також у їхніх судженнях стосовно правомірності їхніх дій, їх самих, інших, інакше кажучи у *репрезентаціях*. Ці

репрезентації є ознакою існування колективного уявлюваного, створеного індивідуумами у суспільстві, а це уявлюване, в свою чергу, є віддзеркаленням цінностей, які вони поділяють, в яких вони пізнають себе і які складають їхню колективну пам'ять. Тому для того, щоб окреслити колективну ідентичність, потрібно дослідити ці системи уявлень, оскільки вони і є тим, "в ім'я чого" створюються спільноти людей.

Існує численна кількість колективних уявлюваних, а їх вивчення – це предмет досліджень, який мав би бути центральним для гуманітарних та соціальних наук упродовж кількох наступних десятиліть. Ми окреслимо лише деякі з них, не заглиблюючись, а лише відмічаючи так звані "риси ідентичності". Ми виокремимо три типи систем уявлень: *антропологічні уявлювані*, *уявлювані віри* та *уявлювані соціальної інституціоналізації.*

Система антропологічних уявлень є результатом суспільної поведінки індивідуумів, якою рухають несвідомі мотиви, але яка знаходить виправдання у абсолютній соціальній нормі. Наведемо кілька прикладів:

➢ *Системи уявлень стосовно простору* свідчать про те, як представники однієї соціальної групи уявляють власну територію, рухаються в її межах, структурують її за допомогою окреслених орієнтирів та орієнтуються в ній. Виникає запитання, в якій мірі розміри території, її рельєф, клімат впливають на поведінку та репрезентації її мешканців. Наприклад, співвідношення місто/сільська місцевість не одне й те саме на європейському континенті та в Америці. Це впливає на спосіб сприйняття міста (місце ув'язнення) та сільської місцевості (місце відкритості) мешканцями названих континентів.

➢ *Системи уявлень стосовно "часу"* свідчать про те, як індивідууми уявляють співвідношення між минулим, теперішнім та майбутнім та тривалість кожного з них. Є народи, які відліковують час у залежності від конкретних видів діяльності. Інші ведуть інакший відлік або вважають, що не відліковують час взагалі. Є народи, які ділять час, інші – проходять крізь нього. Уявлюване про час, до того ж, впливає на символічне місце в суспільстві віку, поколінь, минулого, майбутнього.

➢ *Системи уявлень стосовно "тіла"* свідчать про те, яким індивідууми уявляють місце тіла в соціальному просторі. Яким чином рухаються тіла? Чи можливий контакт тіл поза межами інтимних ситуацій, як це прийнято в деяких суспільствах (Бразилія), чи потрібно дотримуватися дистанції (США)? Чи можна показувати оголене тіло, які саме його частини? Чи за ним потрібно доглядати, згідно чого воно вважається "чистим" чи "брудним", згідно зовнішнього вигляду (прикраси, одяг) та запахів? Які існують при цьому табу (жестів)?

➢ *Системи уявлень стосовно "соціальних зв'язків"*, нарешті, свідчать про те, як індивідууми уявляють свою соціальну поведінку, і породжують те, що прийнято називати "соціальними ритуалами": ритуали вітання, вибачення, ввічливості; лайка та вираження зневаги. Досліджуючи ставлення представників групи до *гумору*, можна пересвідчитись у тому, що один народ більш схильний до *висміювання*, інший – до *іронії*, третій – до *абсурду*. Також можна прослідкувати спосіб спілкування в групі, чи навіть манеру ведення полеміки, й відмітити, що одні говорять прямо, інші йдуть манівцями, відкрито суперечачи співрозмовнику або використовуючи натяки, аби не образити іншого. Наприклад, очевидно, що французьке суспільство полюбляє влаштовувати дебати (політичні, культурні), в той час як в латино-американських суспільствах не прийнято відкрито критикувати, аби не скривдити іншого.

Проаналізувати можна й інші сфери, як-от: системи уявлень стосовно *статі, віку, почуттів* (особливості мови кохання, тип мовлення, а отже й поведінки, між батьками й дітьми, між друзями, друзями-чоловіками і друзями-жінками тощо), проте цей список занадто довгий. Ми ж мали на меті лише надати кілька прикладів.

Система уявлювань віри (хоча всі уявлювані і пов'язані з вірою) вибудовується в дискурсах репрезентацій і поділяється при передачі знань, як-от: у школі, в сім'ї, у різних закладах, на роботі, у творах, у ЗМІ. Тут також можна навести декілька прикладів:

➢ *Система уявлень стосовно "історії" та "роду"*. Значимість історії полягає не в можливості повернення в минуле, а в процесі, під час якого народ, своїми діями та словами, вибудовує систему мислення, мораль, виражену в системах цінностей, чуттє-

вість, виражену в обраному способі життя. Системи цих уявлень віддзеркалюють спосіб представлення індивідуумами їхнього історичного спадку, який свідчить про символічне значення, надане родинним зв'язкам: за який спадок ми несемо відповідальність? Яку систему цінностей вважаємо за необхідне передати? Так, деякі країни тяжіють до зв'язків типу "права крові", які породжують суспільства, засновані на "сегрегації", що сприймається як співіснування відмінностей, в якій іншого приймають з його приналежністю до певної ідентичності за умови, що остання кількісно не перевищує основну групу. Звідси витікає соціальний поділ на групи, клуби, навіть гетто, наявність квот на соціальну репрезентацію (вік, стать, народність тощо). Інші суспільства тяжіють до зв'язків типу "права землі", що базуються на *інтеграції*, яка передбачає "ре-ідентифікацію" іншого згідно цінностей населення (Республіка) чи місцевості (Нація). Звідси витікає соціальна організація, зосереджена навколо "інтегративних машин", як-от: система освіти, армія, дозвілля тощо[18]. Інші тяжіють до ще складніших зв'язків, тут йдеться про суспільства, створені хвилями міграції, в яких на дві попередні системи уявлень накладається уявлюване "права на успіх і завдяки йому", як у Північній Америці. Це дозволяє припустити, що бачення закордону відрізняється в залежності від того, в якому типі суспільства ми виховувались.

➢ *Система уявлень стосовно релігійних вірувань* входить до уявлюваних віри. Їх детальний опис був би надто довгим. Однак, відомо, що бачення життя в суспільстві, цінності (ставлення до грошей, статей, слова), поведінка відрізнятимуться залежно від того, чи сповідується католицизм, чи протестантизм, іудаїзм, ісламізм. Вірогідно, це є однією з причин полеміки навколо справи карикатур на Магомета.

Уявлювані соціальної інституціоналізації. Це уявлювані, які є результатом змішування соціальних практик і репрезентацій, заснованих на формах організації суспільного життя. Тому що колективна ідентичність та почуття приналежності до ідентичності, що її супроводжує, потребують підтримки з боку сильної

[18] E. Todd, *Le destin des immigrés*, Paris Le Seuil.

політико-адміністративної структури, яка б відігравала роль дзеркала, чиї закони та правила функціонування слугували б еталоном, якому потрібно слідувати для підтримки колективних репрезентацій та запобігання послабленню почуття приналежності до ідентичності. Так, сильна *соціо-економічна* організація (зайнятість та купівельна спроможність важливі для домогосподарства) сприяє інтеграції та виникненню почуття приналежності. *Школа* відіграє тут центральну роль, оскільки, будучи місцем передачі знань та цінностей, вона виступає одним із факторів інтеграції.

Колективна ідентичність, зокрема ідентичність національна, регіональна, суспільна чи наднаціональна, формується на перетині цих різних систем уявлень, у відповідності до розмірів групи та її значущості. У світлі таких взаємозв'язків можна задатися питанням щодо існування *європейської ідентичності*.

Питання європейської ідентичності

Ми щойно говорили проте те, що визначити національну ідентичність непросто. Вона залежить від численних факторів. З точки зору культури, у Франції, Італії, Іспанії, Німеччині, Англії різні *манери поведінки* (манера харчуватись, рухатись у просторі, сприймати час); однакова *чуттєвість* (однакові смакові звички, однакове естетичне сприйняття); однакові *системи мислення* (більш чи менш прагматичні чи риторичні, короткі чи розлогі, абстрактні й теоретичні чи конкретні й прикладні); однакові *системи цінностей*, однакові способи сприйняття релігійних та язичницьких вірувань, однакове бачення та організація юридичних, політичних, економічних, культурних, освітніх процесів; однакові *ритуали*, які свідчать про спосіб сприйняття кожним народом своїх відношень до інших (спосіб звертання, керування, допомоги), свого ставлення до інституцій (повага чи підозрілість апріорі), до повсякденного життя (розклад, дозвілля). Нарешті, варто додати, що неоднаковою є *мова*, ознака способу мислення, особливого бачення світу, власних цінностей та культурних особливостей, про що ми говоритимемо пізніше.

Національна ідентичність не встановлюється. Вона вибудовується в ході історії, і для європейських народів цей процес проходив складно, жорстоко, у сльозах та крові. Дехто хотів би знищи-

ти національні кордони, але що є спільного у німця, англійця, іспанця, італійця, португальця, грека та француза? Знову ж таки, наднаціональне утворення не є сумою національних утворень. Для створення європейської ідентичності потрібен буде час. Проте постає нове питання: як вибудувати європейську ідентичність в злагоді та без ворожнечі? Це не означає, що згадані народи не повинні прагнути обмінів та взаєморозуміння, проте не варто плутати бажання з політичною стратегією, що має на меті встановлення миру та однорідної культурної спільноти.

Уявлюване про мову

Варто окремо виділити системи уявлень про мову, оскільки вони свідчать про спосіб, в який індивідууми сприймають самих себе як членів однієї мовної спільноти. Тут існують дві протилежні точки зору.

Унітарна репрезентація мови, що досить популярна в різних культурах. Вона постулює, що індивідууми ідентифікують себе з однією спільнотою завдяки баченню спільної мови, яке вони поділяють і в якому себе впізнають. Такий підхід формується за часів, коли мови починають систематизувати у вигляді словників і особливо граматик. В Європі за доби Середньовіччя процвітають граматики[19], що є спробами уніфікувати народи, які на регіональному та феодальному рівні воюють між собою. Відомо, що в XIX столітті формула "одна мова, один народ, одна нація" вплинула на географічне розмежування національних територій і водночас спровокувала конфлікти щодо захисту та присвоєння цих територій, метою яких було створення *національної свідомості.*

Ця ідея з більшою чи меншою силою захищалась різними народами, залежно від того, чи їм вдалось включити та уніфікувати місцеві та регіональні відмінності та мовні особливості (як у Франції), чи довелося протистояти опору, що призвело до створення неоднорідної мовної ситуації (як в Іспанії чи Об'єднаному королівстві). Система уявлень щодо мовної ідентичності під-

[19] Не забуваймо той факт, що в 1492 році була опублікована перша граматика іспанської мови Хуана Антоніо де Небріха, яка систематизувала кастильку мову, мову іспанського народу.

тримується двома типами дискурсів, які підсилюють один одного. Перший тип відстоює ідею, згідно з якою мова – це дар природи, який ми отримуємо від народження і яка є невід'ємною складовою нашого єства: саме на цьому базується символіка народного *генія*. Другий тип постулює, що цей дар, за який ми несемо відповідальність, отримується нами у спадок і має бути переданий таким самим чином. Саму тому продовжують говорити про те, що тут розмовляють мовою Мольєра, там – мовою Шекспіра, в іншому місці – мовою Гете, Данте, Сервантеса, тоді як у наш час, вочевидь, ми розмовляємо іншими мовами.

Зрозуміло, що мова необхідна для формування колективної ідентичності, що вона забезпечує соціальну єдність спільноти та тим більше виступає її фундаментом, чим більше про неї говорять. Саме завдяки їй відбувається процес соціальної інтеграції та вибудовується символічна система ідентичності. Також зрозуміло, що мова робить нас відповідальними за минуле, створює з ним солідарність, наділяє ідентичність історією і створює зв'язок між нами та нашим родинним корінням, яким б віддаленим воно не було.

Інша точка зору ґрунтується на ідеї, що мова не охоплює всю культуру. Дійсно, можна задатися питанням, чи мова є визначальною для ідентичності, чи те, що називають *дискурсом,* тобто використання мови у акті висловлення, який є її реалізацією. На противагу поширеній думці, варто було б від'єднати мову від культури і об'єднати дискурс і культуру.

Якщо б мова співпадала з культурою, французька, квебекська, бельгійська, швейцарська культури були б ідентичними у зв'язку з існуванням єдиної мовної спільноти. Те саме відбулося би з бразильською та португальською культурами, з різними культурами іспаномовних чи англомовних країн Америки та Європи. Однак, чи впевнені ми в повному взаєморозумінні зважаючи на існування спільної мови?

Культурно маркованими є не стільки морфологічний та синтаксичний рівень мови, скільки способи висловлення кожної спільноти, способи вживання слів, моделі мислення, оповіді, аргументації, використані для жартів, пояснень, переконань,

зваблень. Варто розрізняти: *міркування* французькою, іспанською чи португальською мовами від *французького, іспанського, мексиканського, португальського* та *бразильського мислення*: сформовану рідною мовою думку можна передати й іншою мовою, хоча остання, в свою чергу, матиме деякий вплив на цю думку; так само одна мова може передавати різні форми мислення. Живим тому доказом є всі письменники, які творили нерідною для них мовою.

Справа в тому, що думку породжує дискурс, а дискурс – це мова в соціальному контексті, використана згідно з культурними звичками групи мовця. Релевантним є запитання: *чи змінюємо ми культуру, змінюючи мову?* Відповідь непроста. Француз, який перетинає іспанський кордон, в першу чергу бачить іспанців, а не каталонця, баска, галісійця та кастильця, ці відмінності відчутні для мешканців іспанської території. Чи француз, який вирішив переселитись до Квебеку, зможе стверджити, що квебекці поділяють з ним одну культуру, зважаючи на спільну мову? А що відбувається, коли на одній території співіснує кілька говірок? Що домінує – *дискурсивні спільноти* з різними мовами чи *мовна спільнота* з різними дискурсами?

На ці питання складно дати відповідь, чим більше, що іноді, при певних історичних обставинах, мовна ідентичність, що відштовхується від мови, змішується з ідентичністю етнічною, соціальною чи національною. Це відбувається щоразу, коли спільнота відчуває себе під загрозою і прагне віднайти втрачену ідентичність, як то відбувається в країнах чи регіонах, які пережили культурну чи політичну колонізацію. Проте ці питання все ж таки варто задавати і не сприймати як даність те, що є ознакою сформованої ідентичності соціальної групи.

У будь-якому випадку, це дозволяє нам визнати, що жодна мова сама по собі не має універсального призначення. До того ж, як відомо, мови не зникають через недосконаліть власної системи, а з політичних, економічних чи соціальних причин: з одного боку, бажання держав, які прагнуть розширити територію свого впливу (нав'язування) або зберегти єдність (захист), з іншого, бажання народів зберегти їхні відмінності.

Між цими двома крайнощами, якою є найефективніша для народів система регулювання? Існує декілька варіантів: *колективний білінгвізм*, ситуація диглосії на тих територіях, де співіснування двох мов було історично можливим, як-от у Каталонії; проте чи відноситься ця ситуація до всього населення, що мешкає на цій території? *плюрі (чи мульти)лінгвізм* на територіях, де співіснують лінгвістичні спільноти, двомовні чи навіть тримовні, як це відбувається в деяких країнах Африки, проте тут також можна задатися питанням щодо того, якої частки населення це стосується; *монолінгвізм (одномовність)*, що є наслідком довгого процесу асиміляції різних місцевих говірок в єдину спільну мову, як це відбулося у Франції.

Висновки

Саме в ім'я таких систем уявлень формуються різні типи *комунітаризмів*, держави-нації, території, групи, етноси, світські чи релігійні доктрини. Але комунітаризм містить у собі пастки: пастку *заключення* індивідуумів у категоріях, у сутностях спільноти, яка спонукає їх діяти та мислити виключно згідно приписаних їм ярликів; пастку *подвійного виключення*, себе по відношенню до інших та інших по відношення до себе, яка іноді провокує їх до висування лозунгів *смерті іншому*; пастку *самовдоволення*, яка полягає в задоволенні власних вимог без зважання на решту світу, вимог, які можуть лише загострити протиріччя між спільнотами-супротивниками. Це лежить в основі конфліктів, що мають на меті підкреслення відмінностей та присвоєння території, як це відбувалось на Балканах та відбувається на Близькому Сході. Навпаки, уявлюване про силу, ефективність, чи навіть справедливість (поширення рівності на максимальну кількість людей) призводить до розширення, розростання та об'єднання великої кількості людей згідно з процесом *уніфікаторської гомогенізації*. Це *глобалізація*.

Відтак, на фоні тенденцій вузького *комунітаризму* чи *глобалізації* безликих мас, краще відстоювати думку про те, що суспільство складається з чисельних спільнот, які стикаються на одній території або визнають одна одну на відстані. По суті, всі наші

суспільства, в тому числі європейські, *різнорідні* та все більше такими стають: з одного боку, цьому сприяють складні міграційні та інтеграційні процеси, з іншого, зростання комунітаризму.

Варто відстоювати ідею, що культурна ідентичність є складним результатом поєднання "тривалості" культур в історії та "диференціалізму", пов'язаного з контактами, конфліктами та розривами; тенденції до *універсалізму* цінностей та тенденції до підкреслення їх *особливостей*. Як було вже сказано, історія складається з переселень груп людей, із зустрічей індивідуумів, груп, народностей, які супроводжуються конфліктами, зіткненнями, внаслідок яких одна із сторін або витісняється, або інтегрується в іншу, або асимілюється нею завдяки постійним зв'язкам домінування-підкорення, як стверджує Макс Вебер [Вебер, 1971]. І якщо одній стороні вдається нав'язати іншій своє бачення світу, при цьому все ж відбувається схрещення етносів, релігій, думок, обрядів та звичаїв, що урізноманітнює кожне культурне угрупування.

Соціальні групи мають знайти своє місце на перетині тенденції до "гібридності" форм життя, думок і творчості і тенденції до "гомогенізації" репрезентацій, що мають на меті збереження ідентичності: "Саме у перетвореннях та нестабільності народжується істинна безперервність речей", каже антрополог Серж Грузінскі [Грузінскі, 2001].

УДК 81'42:323.2

O. Cherednychenko, docteur d'Etat, professeur titulaire
Université nationale Taras Chevtchenko de Kyiv (Ukraine)

LE DISCOURS IDENTITAIRE EN UKRAINE APRES MAÏDAN

Sont examinées les origines et les particularités culturelles de l'identité ukrainienne, l'accent est mis sur l'évolution récente après Maïdan qui fait preuve de solidarité et de mobilisation de la nation politique émergente, luttant pour sa liberté et son choix européen. Une attention particulière est portée au